



## महिला सक्षमीकरणात स्वयंसहायता बचत गटांचे योगदान

डॉ. रोडगे कैलास दादाराव

सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जिल्हा अहिल्यानगर

Corresponding Author – डॉ. रोडगे कैलास दादाराव

DOI - 10.5281/zenodo.17906045

### प्रस्तावना :

महिला सक्षमीकरणात बचत गट महिला सक्षमीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हे गट महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य, सामाजिक भांडवल आणि निर्णय घेण्याची शक्ती प्रदान करतात, ज्यामुळे त्यांना बेरोजगारी, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता आणि लिंग

### अभ्यासाची उद्दिष्टे:

सदर संशोधनासाठी पुढील उद्दिष्टे विचारात घेतलेली आहेत.

१. स्वयंसहायता बचत गट संकल्पना अभ्यासणे.
२. स्वयंसहायता बचत गटाचे प्रतिमाने अभ्यासणे.
३. स्वयंसहायता बचत गटांचे केले जाणारे मूल्यमापन अभ्यासणे.
४. भारतातील स्वयंसहायता बचत गटाची प्रगती समजून घेणे.

### स्वयंसहायता बचत गट संकल्पना:

#### १. नावार्ड :

बचत गट म्हणजे सुमारे १०-२० गरीब, एकसंध लोकांचा समूह जो त्यांच्या सामान्य समस्या सोडवण्यासाठी एकत्र येतो. ते नियमितपणे एका सामान्य निधीमध्ये स्वयंसेवी बचत करतात, त्यांची

असमानतेशी लढण्यास सक्षम करतात. बचत गट महिलांना बचत करण्यास आणि त्यांचे आर्थिक व्यवस्थापन करण्यास, त्यांना लहान व्यवसाय सुरू करण्यास मदत करण्यास आणि आरोग्य, शिक्षण आणि इतर सामाजिक समस्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यास प्रोत्साहित करतात.

बचत एकत्रित करतात आणि सूक्ष्म उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करतात.

#### २. नियोजन आयोग:

SHG is a self-governed, peer controlled small and informal association of poor usually from socio-economically homogeneous families who are organized around saving and credit activities. Members of SHGs meet weekly or monthly and discuss common problems and share information to come at a solution. Group members make effort to change their economic and social problem through mutual assistance.

३. स्वयंसहायता गट हा एक छोटा, एकसमान आर्थिक परिस्थितीतील सशक्तीशील ग्रामीण गरीबांचा एक

लहान गट असतो, ज्यामध्ये गटातील सदस्य स्वयंसफूर्तीने.

१. १. “नियमित स्वरूपात थोडी थोडी रक्कम जमा करतात, सामूहिक निधीच्या योगदानासाठी परस्पर स्वरूपात सहमत असतात.
२. सामूहिक स्वरूपात निर्णय घेतात.
३. सामूहिक नेतृत्वाद्वारे आपल्या परस्पर मदभेदांचे समाधान करतात.
४. गटाद्वारा ठरविलेल्या अटी व शर्तीद्वारे तारणाशिवाय कर्ज उपलब्ध करतात.
५. एकाच वाडी वस्तीवरील, गावातील समान आर्थिक, सामाजिक पातळीमधील समविचारी आणि समान गरजा असणाऱ्या १०-२० महिलांच्या संघटनेस स्वयंसहाय्यता बचत गट म्हणतात.

### स्वयंसहाय्यता बचत गटांचे विविध प्रतिमाण:

स्वयंसहाय्यता गटाच्या कार्याबाबतचे विविध प्रतिमाण पुढीलप्रमाणे –

- १) प्रतिमाण एक यामध्ये स्वयंसहाय्यता गट हे थेट बँकाद्वारे स्थापन केले जातात व त्यांना प्रोत्साहन, मार्गदर्शन व वित्तप्रबंधन बँकाद्वारे केले जाते.
- २) प्रतिमाण दोन यामध्ये स्वयंसहाय्यता गट हे बिगर-सरकारी संस्था व सरकारी एजन्सीद्वारे प्रोत्साहित केले जातात व त्यांचे वित्तप्रबंधन बँकाद्वारे केले जाते.
- ३) प्रतिमाण तीन यामध्ये स्वयंसहाय्यता गट हे बिगर सरकारी संस्थाद्वारे प्रोत्साहित केले जातात व त्यांचे वित्तप्रबंधन बँकाद्वारे केले जाते.

वरील प्रतिमाण क्रमांक दोन हे भारतात अतिशय लोकप्रिय झाले आहे.

**डॉ. रोडगे कैलास दादाराव**

### स्वयंसहाय्यता बचत गटांचे मूल्यमापन:

देशात स्वयंसहाय्यता बचत गटांची संख्यात्मक वाढ ही झपाट्याने होत आहे. परंतु गटांच्या या संख्यात्मक वाढीबरोबरच गुणात्मक वाढही होणे गरजेचे आहे. जेणेकरून गटांच्या चळवळीचे शाश्वत भवितव्य टिकून राहिल. यासाठी नाबार्ड आणि जिल्हा ग्रामीण यासाठी विकास यंत्रणा (DRDA) यांच्याद्वारे विविध निकषांच्या आधारे गटांच्या तपासण्या केल्या जातात.

गटांची गुणवत्ता टिकवून राहावी यासाठी गटांचे मूल्यमापन करून त्यांचे श्रेणीकरण करण्यासाठी काही निकष तयार केले आहेत. स्वयंसहाय्यता गटांची अंतर्गत तपासणी करण्याकरीता मासिक व वार्षिक निकष तयार करण्यात आले आहेत. गटांच्या अंतर्गत गुणवत्ता वाढीसाठी मासिक तपासणीनंतर वार्षिक तपासणी केली जाते. ज्यामुळे गटांची प्रगती लक्षात येते. गटांच्या मासिक व वार्षिक तपासणीतील विविध निकषांद्वारे गटांचे श्रेणीकरण केले जाते.

स्वयंसहाय्यता गटाने स्थिरीकरणाचा टप्पा गाठल्यानंतर त्यांना बँकाकडून खेळते भांडवल व व्यवसायासाठी कर्ज प्राप्त करणे व इतर शासकीय लाभ घेण्यासाठी दारिद्र्यरेषेखालील बचत गटांचे मूल्यांकन करून त्यांना श्रेणी देण्यात येते. या श्रेणीवरून गटाची स्थिती समजते. हे श्रेणीकरण जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा व स्वयंसेवी संस्थेच्या अधिपत्याखाली संबंधित गटाचे बँक प्रतिनिधी, गटविकास अधिकारी आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधीद्वारे केले जाते. अशा प्रकारचे श्रेणीकरण दोन वेळेस केले जाते.

### 1. प्रथम श्रेणीकरण:

स्वयंसहाय्यता गटांना बँकाकडून खेळते भांडवल (Revolving Fund) प्राप्त करण्यासाठी दारिद्र्यरेषेखालील गटांना प्रथम श्रेणीकरण करून घ्यावे

लागते. हे श्रेणीकरण झाल्यानंतर गटांना २५,००० रूपये खेळते भांडवल (R.F.) प्राप्त होते. प्रथम श्रेणीकरण हे पुढील काही निकषांच्या आधारे केले जाते. सदस्यांची दारिद्र्यरेषेखालील संख्या, गट स्थापनेचा कालावधी, मासिक सभा, सभेची नियमितता, सभासदांची सभेतील उपस्थिती, सदस्यांचा सभेतील चर्चा सहभाग, सदस्यांची नियमित बचत, अंतर्गत कर्जव्यवहार,

गटातील सदस्यांना दिलेले अर्थसहाय्य, गटांचे कर्जवसूलीचे प्रमाण, गटांच्या कामकाजाची पद्धती, गटांचे कार्य, सामाजिक उपक्रम, लेखापरीक्षण इत्यादी विविध निकषांच्या आधारे १०० गुणांचे प्रथम मूल्यांकन करून गटाची प्रतवारी पुढीलप्रमाणे निश्चित केली जाते. ज्यांच्या आधारे गटांना खेळते भांडवल प्राप्त होते.

प्राप्त गुण	प्रतवारी	दर्जा
50 पेक्षा अधिक	अ	अतिउत्साही
36 ते 49	ब	उत्तम
35 पर्यंत	क	कमकुवत

## 2.द्वितीय श्रेणीकरण:

गटांना मोठ्या व्यवसायासाठी (Income Generation Activity) कर्ज मिळविण्यासाठी गटाचे द्वितीय मूल्यांकन केले जाते. पुढील निकषांच्या आधारे द्वितीय श्रेणीकरण पूर्ण केले जाते. गटातील सदस्य संख्या, नेतृत्व, महिन्यातील सभेची संख्या, सभेची वारंवारता, सभेतील सदस्यांची उपस्थिती, गटसभेच्या चर्चेतील सदस्यांचा सहभाग, सदस्यांची बचत करण्यातील नियमितपणा, सयाची बचतीची रक्कम,

कर्ज, कर्जाबाबतचे नियम, कर्जाची वसूली, दप्तर नोंदी, गटातील सदस्यांची साक्षरता, गटांचे नियम व ज्ञान, गट सदस्यांच्या मुलीच्या शिक्षणाचे प्रमाण, गटाने खेळल्या भांडवलाचा केलेला विनियोग, गटाचे बँकेविषयी ज्ञान, गटातील सदस्यांनी घेतलेले प्रशिक्षण इत्यादी निकषांच्या आधारे एकूण ३५० गुणांचे द्वितीय मूल्यांकन केल्यानंतर गटांचा दर्जा पुढीलप्रमाणे ठरविला जातो.

प्राप्त गुण	श्रेणी
160 पेक्षा जास्त	अ
140 ते 159	ब
120 ते 139	क
119 पर्यंत	ड

## भारतातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांची बँक जोडणी कार्यक्रमांतर्गत वर्षनिहाय भौतिक प्रगती:

भारतातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांची प्रगती सातत्याने व्यापक प्रमाणात रूढावत आहे. १९९२ साली नाबार्डच्या माध्यमातून स्वयंसहाय्यता बचत गटांचा एक पथदर्शी कार्यक्रम चालू झाला.

दशकभराच्या कालावधीनंतर या कार्यक्रमांतर्गत स्थापित गटांच्या संख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. २०११-१२ वर्षाअखेर देशातील कर्जाशी संलग्न स्वयंसहाय्यता गटांच्या भौतिक प्रगतीचा आढावा खालील तक्ता क्र. १ मध्ये घेतलेला आहे.

तक्ता क्र. १: भारतातील कर्जाशी जोडलेल्या स्वयंसहाय्यता गटांची वर्षनिहाय भौतिक प्रगती (रक्कम कोटीत)

अक्र	वर्ष	वर्षात कर्जाशी जोडलेले गट	कर्जाशी जोडलेले एकूण गट	वितरीत बँक कर्ज	एकूण वितरीत कर्ज	पुर्नवित्त एकूण
(1)	(2)	(3)	(5)	(6)	(8)	(9)
1.	1992-93	255	255	0.29	0.29	0.27
2.	1993-94	365	620	0.36	0.65	0.46
3.	1994-95	1502	2122	1.79	2.44	2.30
4.	1995-96	2635	4757	3.62	6.06	5.66
5.	1996-97	3841	8598	5.78	11.84	10.65
6.	1997-98	5719	14,317	11.92	23.76	21.39
7.	1998-99	18,678	32,995	33.31	57.07	52.09
8.	1999-00	81,780	1,14,775	135.91	192.98	150.13
9.	2000-01	14,90,50	2,63,825	287.89	480.87	394.98
10.	2001-02	19,76,51	4,61,478	545.47	1026.34	790.98
11.	2002-03	25,58,82	7,17,360	1022.34	2048.67	1412.71
12.	2003-04	36,17,31	10,79,091	1855.53	3904.20	2118.15
13.	2004-05	53,93,85	16,18,476	2994.25	6898.46	3085.91
14.	2005-06	62,00,89	22,38,565	4499.09	11397.6	4153.63
15.	2006-07	11,05,749	33,44,314	6570.39	17,967.9	5446.49
16.	2007-08	12,27,770	45,72,084	8849.26	26,817.2	7132.09
17.	2008-09	16,09,586	61,81,670	12,255.5	39,070.7	-
18.	2009-10	15,86,822	77,68,492	14,435.3	53,524.0	-
19.	2010-11	11,96,134	89,64,626	14,547.7	68,071.7	-
20.	2011-12	11,47,878	101,12,504	16,534.8	84,606.5	-

संदर्भ: NABARD, Annual Report , NABARD, Status of Microfinance in India

तक्ता क्र.१ वरून असे दिसून येते की, भारतात सन १९९२ साली नाबार्डद्वारे एक पथदर्शक प्रकल्प म्हणून २५५ स्वयंसहाय्यता बचत गटांची स्थापना केली व त्यासाठी ०.२९ कोटी रुपयांचा वित्तपुरवठा आणि ०.२७ कोटी रुपयांचा पुर्नवित्तपुरवठा केला होता. त्यानंतर पुढे १९९२-९३ ते १९९९-२००० या कालावधीअखेर देशात एकूण १,१४,७७५ स्वयंसहाय्यता गट बँक कर्जाशी संलग्नित केले होते. व त्यांना एकूण १९२.९८ कोटी रुपयांचा वित्तपुरवठा

आणि १५०.१३ कोटी रुपयांचा पुर्नवित्तपुरवठा करण्यात आला होता. सन २००० नंतर देशातील स्वयंसहाय्यता गटांच्या स्थापनेत व त्यांना केल्या जाणाऱ्या वित्तपुरवठ्यात प्रतिवर्षी सातत्याने संख्यात्मक वृद्धी झाली आहे. सन २०११-१२ या कालावधीअखेर भारतात एकूण १०१,१२,५०४ स्वयंसहाय्यता गट हे बँक कर्जाशी जोडलेले होते व त्यांना एकूण ८४,६०६.५१ कोटी रुपयांचा वित्तपुरवठा करण्यात आला आहे.

**निष्कर्ष:**

भारतात सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनासाठी स्वयं-मदत गट एक शक्तिशाली यंत्रणा असल्याचे सिद्ध झाले आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य वाढवून, महिलांना सक्षम बनवून आणि सामुदायिक लवचिकता निर्माण करून, बचत गटांमध्ये विकासात्मक आव्हानांना तोंड देण्याची क्षमता आहे. सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि वित्तीय संस्थांकडून सतत पाठिंबा मिळाल्यास, बचत गट त्यांचा प्रभाव आणखी मजबूत करू शकतात आणि अधिक समावेशक आणि समतापूर्ण समाज निर्माण करण्यात योगदान देऊ शकतात.

**संदर्भ सूची:**

१. Datt & Mahajan: (Datt & Sundharam), Indian Economy, S.Chand & Company Lad. New Delhi 2012
२. मुलाणी एम.यु. अल्पचचत नियोजन (बचत गट), डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे २००८.
३. मुलाणी एम.यु., महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे २००८.
४. Teki S. & Mishra R.K., Microfinance and Financial Inclusion, Academic Foundation, New Delhi.
५. Yadav R.J., Microfinance, Paradise Publishers, Jaipur.
६. NABARD, Annual Report 2011-12, Mumbai.
७. NABARD, Status of Micro Finance in India, Mumbai.